

**ПОЗАМОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ОЙКОНІМІЇ
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ****Маргарита РЯЗАНЦЕВА (Київ, Україна)**

У статті проаналізовано основні позамовні чинники, які впливають на формування ойконімії Дніпропетровської області. До них належать такі чинники: фізико-географічний (рельєф, розташування, наявність річок, ландшафт місцевості, ґрунт та ін.); людська діяльність; релігійний та суспільно-економічний. Місцеві назви поселень подано в порівнянні з подібними ойконімами інших регіонів.

Basic non-language factors that affect Dnepropetrovsk area oiconimic forming are analyzed in this article. There are such factors as: physical and geographical (relief, location, presence of the rivers, landscape of locality, soil etc.); human activity; religious and social-economic. The local names of settlements are compared to similar oiconimics of other regions.

Ойконіми – це своєрідні пам'ятки історії та культури народу певної території, адже вони акумулюють і зберігають протягом століть важливу мовну і позамовну інформацію, а іноді проливають світло на такі процеси і явища, про які не збереглося інших свідчень. «Будь яке народження топоніма зумовлюється історичними умовами, географічним середовищем і здійснюється засобами мови: через топоніміку можна виявити деякі фізико-географічні особливості території, характер розселення, специфіку формування населених пунктів, тощо» - писав Е.М. Мурзаєв [9: 5]. Географічні назви – важливий елемент карти, свідки історичних епох, народне поетичне оформлення держави.

Одним з найважливіших завдань сучасної ономастики є вивчення ойконімів з погляду кількісної й територіальної репрезентації їх найдавніших і найбільш значущих словотвірних структурних моделей у різні історичні періоди

[1: 68] з метою подальшого детального вивчення для укладання словника назв поселень України (з виявленням специфіки ойконімної лексики, фонетичних, граматичних та словотвірних явищ у топонімії держави).

Регіональну ойконімію в Україні досліджували мовознавці: Д. Бучко (Покуття), І. Гонца (Черкащина), О. Іваненко (Сумщина), Ю. Карпенко (Буковина, Одещина), В. Котович (Опілля), В. Лобода (Дніпро-Бузьке межиріччя), Я. Пура (Рівненщина), Є. Черняхівська (Львівщина), В. Шульгач (Волинь) та ін. ономасти.

Ойконімія Дніпропетровщини привертала увагу місцевих краєзнавців (М. Богомаза, В. Мороза, Л. Зеленської та ін.), але досі не була об'єктом спеціального мовознавчого дослідження, тому вивчення назв поселень цього регіону залишається актуальним.

Метою статті є дослідження основних позамовних чинників, які вплинули на формування ойконімів сучасної Дніпропетровщини, зафіксованих на топографічній карті Дніпропетровської області станом на 2007 р.

Кожен населений пункт по-своєму неповторний, завдячуючи різним чинникам: специфічному розташуванню, складу й роду занять населення, оригінальній або, навпаки, характерній загалом певному регіону чи епосі архітектурі, насиченій різноманітними подіями регіональної, національної, а інколи й світової історії тощо [6: 33]. Взаємодія поселень з іншими об'єктами та їх відношення до людей формують те середовище, історико-культурні, соціальні та географічні характеристики якого знайшли відображення в ойконімії краю як органічній частині місцевого онімного простору.

Географічне розташування та характер місцевості – це один з основних чинників формування місцевої ойконімії, адже географічна орієнтація неминуче відбивається у географічних назвах. [9: 3]. Такі назви поселень Дніпропетровщини указують на географічне знаходження об'єктів: річки, гори, природні зони, ландшафт та ін.: *Балка, Барвінок, Весела Гірка, Вільногірськ, Водяне, Гай, Гірки, Дібрівка, Дніпрові Хвилі, Дніпропетровськ, Заріччя, Західне, Зелений Гай, Зелений Яр, Ингулець, Кринички, Крутий Берег, Озерне, Підгірне, Південне, Піщане, Польове, Поляна, Сад, Степове, Солонці, Східне, Тернівка* та ін. Деякі дослідники-ономасти схильні розглядати ойконіми, які виникли від назв тих чи інших властивостей місцевого ландшафту, фізико-географічних особливостей території як найдавніші за походженням. Зокрема, ця думка знайшла своє відображення у працях В. Ташицького. Думку В. Ташицького поділяв і інший визначний польський ономаст С. Роспанд, який писав: «Адже первісний поселенець, незалежно ким був і де чи коли

мешкав, називав (свою місцевість) просто – так і сьогодні народ називає землю, гору чи річку: *Біла Гора, Низовина, Холм, Міст, Потік, Вода* і т.п.». [12: 31]. Отже, народ природно називає різні місцевості, зокрема поселення, насамперед, за їх фізикогеографічними особливостями.

З метою дослідження основних позамовних чинників формування ойконімного простору області розглянемо основні характеристики рельєфу та місцевості сучасної Дніпропетровщини, які мотивують появу ойконімів з географічною семантикою основ. Ці ознаки відбиті в назвах поселень регіону: *Дніпровокам'янка, Дніпровське, Дніпропетровськ, Верхньодніпровськ, Кринички, Межова, Рівне, Степ, Степове* та ін. Географічні ознаки повторюються у багатьох інших регіонах, разом з ними повторюються і власні географічні назви. Пор. ойконіми з компонентом *Гора*: *Гора, Горка, Горное, Красная Гора* [9: 23], *Горбівка, Загора* [2: 60, 89], *Горбова* [13: 60], *Гора, Горы* [4: 5, 165], *Магнітогорськ*, польськ. *Зелена Гура; Горная Купланга* [10: 106].

Сучасна Дніпропетровська область утворена в 1932 році. Вона лежить у степовій зоні по обох берегах середньої течії Дніпра, займаючи площу 31,9 тис. км² (5,3% площі території України). На півночі межує з Полтавською і Харківською, на заході – з Кіровоградською та Миколаївською, на півдні – з Херсонською та Запорізькою і на сході – з Донецькою областями. [8: 9]. Ця ознака відбита в окремих назвах поселень. Зокрема, ойконім *Межова* – яскравий приклад номінації за місцем розташування. Вважають, що він виник «від *межова* – границі між колишньою *Катеринославською губернією* і *Областю Війська Донського*, де була побудована залізнична станція» [14: 225], а вже звідти назва перенесена на карту сучасної Дніпропетровської області.

З півночі на південь Дніпропетровщину перетинає річка *Дніпро*, до басейну якого належать і інші річки, що протікають по території області. Це найбільші його притоки – *Оріль* та її притока (північ Магдалинівського, Новомосковського, Юр'ївського, Царичанського районів), *Бик* і *Солона* басейну *Вовчої* (Межівський район), *Самара, Вовча* (південь Межівського і схід Покровського), *Базавлук, Мокра Сура, Інгулець* із *Саксаганню*, *Верхня Терса* (Васильківський), *Осокорівка* (південь Синельниківського), *Інгулець* і *Вербова* (південь Широківського району) тощо. Гідронімія – найбільш консервативна частина лексики, назви водних об'єктів не змінюються протягом століть, утворюють навколо себе групи назв населених пунктів гідронімічного походження. Отже, у зв'язку з густою сіткою річок, виникла велика кількість ойконімів гідронімічного походження. На карті Дніпропетровщини назви від гідронімічної основи *Дніпр-* відображені групою ойконімів: *Дніпрельстан, Дніпровське, Дніпропетровськ, Васильківка-на-Дніпрі, Верхньодніпровськ, Дніпровка, Дніпрове, Дніпровокам'янка, Микільське-на-Дніпрі, Придніпровське, Стародніпровське*.

Гідронімічні ойконіми, похідні від назв інших річок, представляють на Дніпропетровщині такі назви: *Водяне, Вовчанське, Вовче, Привовчанське, Базавлук, Інгулець, Заорілля, Орілька, Червона Орілька, Зарічне, Кам'янка, Самарське, Сурське, Сурсько-Клевцеве, Сурсько-Михайлівка, Терса, Новотерсянське, Чаплине* та ін.

Саме за наявністю води у степових просторах України обирали місця для заселення перші поселенці. Отак і виникли назви найрізноманітні за формою: *Криниця, Криничне, Кринички, Біла Криниця, Золота Криниця* та ін. На території Дніпропетровської області це зафіксовано в ойконімах: *Криничувате, Криничне, Кринички* – назва села походить від джерел у балці, котрі тут називають криничками. Пор. *кринички* – похідне від географічного терміну (надалі ГТ) *криничка* 'джерело', 'яма, наповнена водою', 'яма в болоті з джерельною водою' [7: 60].

Дніпропетровська область розташована на південному заході Східноєвропейської платформи і являє собою хвилясту рівнину висотою 100 – 200 м над рівнем моря. [5: 56]. У південно-східному напрямі височина поступово знижується і обривається до долини Дніпра крутим уступом. Загалом поверхня височини дуже розчленована глибокими долинами річок, балками і ярами, особливо у центральній частині області поблизу Дніпра [5: 60]. Ця особливість рельєфу Дніпропетровщини передається назвами: *Лиса Балка, Пашена Балка,*

Красна Балка, Червона Балка, Сухарева Балка, Балкове, Запорізька Балка, Мотина Балка, Широка Балка, Зелена Балка, Зелений Яр, Крутоярка, Червоний Яр.

Лівобережна частина Дніпропетровщини являє собою стародавню долину Дніпра з численними надзаплавними терасами. Цей чинник відображають такі ойконіми: *Заплавка, Долинське, Долина, Зелена Долина, Зелений Луг, Луг* та ін.

На території Дніпропетровщини багато назв, які вказують на форму й розміри об'єкта за географічною ознакою: *Мала Костромка, Велика Костромка, Великомихайлівка, Довге, Довгівка, Кивобокове, Широке, Широкополе, Широкосмоленка, Широка Долина, Широка Дача, Широка Балка*. Пор. *Широка* – протока в *Базавлузі* – назва вказує на ширину гідрооб'єкта [13: 255].

Один з наступних позамовних чинників формування ойконімного простору – ландшафт місцевості, який утворюють на Дніпропетровщині понад 1700 видів вищих (судинних) рослин, що складає 34% від флори України..

Ліси у Дніпропетровській області займають лише 3,5% і представлені двома типами – заплавні та байрачні. *Заплавні ліси* – у заплавах Дніпра, Орелі, Самари, Вовчої; тут розташовані й найбільш південні бори в Україні; найбільші масиви – *Самарський бір, Дібрівський ліс, Новомосковський бір, Червоний бір*. Основні породи: дуб, в'яз, липа, ясен, берест, ільм, клен, вільха, сосна. *Байрачні ліси* зростають по схилах ярів і балок. Основні деревні породи тут – берест, дуб, груша, ясен, сосна, липа тощо. До лісів також відносяться полежахисні лісосмуги й насадження вздовж шляхів сполучення. Вони складаються з дуба, клена, білої й жовтої акацій, польового клена, липи тощо [5: 80].

Зв'язок з ландшафтом відбивають ойконіми: *Вербове, Нові Вербки, Грушеве, Грушувато-Криничне, Грушівка, Грушуватка, Грушки, Дібрівка, Зелений Гай, Зелена Роца, Зелене, Липове, Соснівка, Яблунівка* та ін.

В останні роки природну рослинність Дніпропетровщини заступає культурна, яка займає понад 80% земельних угідь, тобто переважають орні землі. Для яружно-балкових та схилових місцевостей правобережжя характерні щербеністі та змиті чорноземні ґрунти на крутих (іноді до 15°) схилах, на яких зростають сухолюбні та камнелюбні степові рослини, байрачні ліси із дубу, клена *гостролистого й татарського, в'яза, ясеня, дикої груші, яблуні, ліщини; чагарники, що включають терен, бересклет, бузину, шипшину, степову вишню* та ін. Відповідно до цього ландшафт області сформував чітку систему фітопонімів. За назвами диких рослин виникли ойконіми: *Барвінок, Тополя* та ін., за назвами культурних рослин *Вишневе, Грушівка, Виноградівка, Гарбузівка, Пшеничне, Малинове* та ін.

Пор. *Вишневе* – с-ще Сумської області. Кваліт. дер. (субстант. відфлоремний прикм.), пор. *вишневий* <вишня – «плодове дерево (іноді кущ) звичайно з довгими тонкими гіллячками, на яких визрівають ягоди, і цілісним темно-зеленим листям» [2: 44]. Аналогічний за характером мотивації ойконім *Барвінок* на Черкащині – с., відфлоролексемна н., пор. апел. *барвінок* – «травяниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами» [2: 16]. На Сумщині назва с. *Тополя* – похідна від (мікро)топоніма **Тополя* < дендроніма *тополя* або від ГТ **тополя* 'зарості тополі'; *Ясенюк* – похідна від ГТ *ясенюк*, пор. діал. *ясен* 'зарості ясеня' [7: 37].

Ойконіми, похідні від ГТ з *флоролексемною* основою – в їх основі *географічний термін* на позначення місця, де фіксується той чи інший денотат, позначуваний відповідним фітоапелятивом [7: 67]. Як приклади моделі *онімізованого* ГТ → *ойконім* наведемо: *Вишеньки* <онімізованого ГТ **вишеньки* 'зарості вишні' у формі множини.

На лівобережжі Дніпропетровщини ґрунтовий покрив утворюють середньо- та малогумусні звичайні чорноземи, що сформувались під пирійно-ковиловою та різнотравною рослинністю, а зараз інтенсивно використовуються (орні землі становлять близько 90%). Простежимо цей фактор впливу на місцеву ойконімію: *Глююватка, Солонці, Піщанка*.

З наведених прикладів, на основі порівнянь назв з інших областей, чітко простежується яскравий зв'язок виникнення ойконімів за однією з основних мотиваційних ознак – *рельєфоутворення*, яке може бути не лише природним.

Важливим фактором сучасного *рельєфотворення* є *людська діяльність*, що спричиняє формування антропогенних ландшафтів – гірничопромислових, та сільськогосподарських, які займають у теперішній час значні території

Дніпропетровська область є унікальною за розмаїттям і запасами корисних копалин. Мінерально-сировинна база характеризується широкою палітрою видів і значними запасами деяких корисних копалин. В області виявлено близько 300 родовищ та значні запаси паливно-енергетичної сировини – [вугілля](#), [нафти](#), [газу](#) і [газоконденсату](#), а також [талькомагнезитової](#), [каолінової](#), будівельної та ін. [5: 63]. Безумовно, людська діяльність у цьому напрямі впливала на формування ойконімів. Назви, етимологія яких пов'язана з промисловою діяльністю: *Гранітне*, *Кривбас*, *Марганець*, *Мінеральні Води*, *Рудничне* та ін.

Значна група ойконімів Дніпропетровщини пов'язана з іншими видами людської діяльності:

- *Весела Дача*, *Нова Дача*, *Широка Дача* в основі яких *дача* – ойконімізація АГТ, пор. *дача* – «літній будинок для відпочинку» [2: 71].

- *Лісопитомник*, *Охотниче*, *Пахар*, *Рибалки*, *Шахтар*, *Шахтарське*. Пор. *Рыбачье* – м. у Киргизії. Названо за родом занять поселенців, які заснували село [10: 361]. *Рыбник*, *Рыбница* – назви озер та населених пунктів біля них у Польщі, Чехії, Словачії; у чеській мові *ručník* «пруд», аналогічно в себрськохорватській та словенській [10: 361].

Визначальною при ойконімній номінації є роль соціальних факторів: характер суспільної формації, вага культурно-історичних традицій і цінностей у певний період, визначальні соціально-психологічні критерії при іменуванні об'єктів, що саме діють на окремих територіях у визначені історичні періоди. Вибір відповідного критерію іменування географічних об'єктів значною мірою пов'язаний також з рівнем духовної та соціально-політичної культури номінаторів [11: 18].

В ойконімії певного регіону репрезентуються різні принципи номінації населених пунктів [11: 20]. Велику роль у формуванні регіональної ойконімії Дніпропетровської області відіграли релігійні суспільно-політичні та економічні умови.

Під впливом релігії на території Дніпропетровщини виникло багато ойконімів: *Благовіщенка*, *Благословенна*, *Воскресенівка*, *Нововоскресенівка*, *Преображенське*, *Преображенка*, *Покровка*, *Новопокровка*, *Мала Покровка*, *Покровське*, *Всесвятське*, *Новотроїцьке*, *Троїцьке*, *Мечетне*, *Гапоно-Мечетне*. Пор. *Благовіщенка* – село Запорізької області одержало назву за храмовим святом *Благовіщення* [13: 27].

Значну частину становлять меморіальні та ідеологічно забарвлені йоконіми, які були утворені за радянської влади від слів суспільно-політичної лексики: *Дружби*, *Звізда*, *Зоря*, *Зоря комунізму*, *Інтернаціональне*, *Карла Маркса*, *Кіровське*, *Кіровська*, *Кірове*, *Кіровка*, *Комсомольське*, *Ленінське*, *Леніна*, *Пам'ять Ілліча*, *Перше Травня*, *Першотравневе*, *Первомайське*, *Новомайське*, *Маївка*, *Пролетарське*, *Новопролетарське*, *Червоний Прапор*, *Червоний Промінь*. Пор. *Перше Травня*, *Першотравневе*, *Первомайське* – ідеологічно забарвлені назви [2: 196, 197].

Усі вищевикладені позамовні чинники важливо враховувати при докладному вивченні ойконімії Дніпропетровської області.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бучко Д.Г. Продуктивність і локалізація основних словотвірних-структурних моделей в ойконімії України / Наукові записки ТДПУ. Серія: Мовознавство. Вип. 1 (IX), част.1. – Тернопіль, 2003. – С. 68-73.
2. Гонца І. С. Ойконімія Черкащини: дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. – Умань, 2006. – 242арк.+ дод. : 324арк. – Дві кн. одиниці. – Бібліогр.: арк. 217-242, арк. 302-324. – 242арк.+ дод. : 324арк.
3. Горпинич В.О., Лобода В.В., Масенко Л.Т. Власні назви і відтопоніми утворення Інгуло-Бузького межиріччя. - К.: Наукова думка, 1977. – 191 с.
4. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Желєзняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т., Стрижак О.С. - К.: Наукова думка, 1985. – 254 с.
5. Зеленська Л.І., Афанасьєв О.С. Географія рідного краю. Дніпропетровщина: Навчальний посібник для 9 кл. загальноосвітніх шкіл. – Дніпропетровськ: ВАТ “Дніпрокнига”, 2006. – 247 с.
6. Зозуля С. До питання походження й етимології історичного районування міста Ніжина. / Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 354-355. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2007. - С. 33-40.
7. Іваненко О. В. Походження назв населених пунктів Сумської області: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2006. – 199арк.+ 261арк. (дод.) – Дві кн. одиниці. – Бібліогр.: арк. 187-199. – 199арк.+ 261арк. (дод.)
8. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – 958.

9. Мурзаев Э.М. География в названиях. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1982. – 176 с.
10. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М.: Мысль, 1966. – 509 с.
11. Ономастика та етимологія: Збірник наукових праць на честь 65-річчя Ірини Михайлівни Желєзняк / Відп. ред. О.П. Карпенко. – К., 1997. – 258 с.
12. Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімічні утворення). – К.: Наук. думка, 1991. – 268 с.
13. Чабаненко В. А. Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 331с.
14. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник – К.: Знання, 1998. – 432 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Маргарита Рязанцева – здобувач кафедри загального і слов'янського мовознавства Національного університету “Кислово-Могиланська академія».

Наукові інтереси: мовознавство, ойконімія.

ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ КАРТИНИ СВІТУ

Ольга САЛАМАТИНА (Миколаїв, Україна)

Стаття присвячена дослідженню проблеми взаємодії процесів мислення людини і мови, а також розкриттю поняття “мовна картина світу” в рамках сучасної антропоцентричної парадигми.

The article is devoted to analyzing of the problem of cooperation of language and human mental processes. This paper also focuses on the explanation of the term “ the language picture of the world” according to the modern anthropocentrism-oriented science.

У мовних поняттях та категоріях закріплено результати пізнання людиною світу, усвідомлення надбань цивілізаційного завоювання простору і часових параметрів нашого буття. Людина усвідомлює себе в закономірних вимірах і в оточенні. Саме антропоцентричність мови, ідею якої заклад іще В. фон Гумбольдт [1], стала закономірним результатом вивчення мови в тісному зв'язку з людським чинником. Мова як об'єкт пізнання, абстрактна система зі структурними відношеннями елементів у рівневій організації перетворилася на об'єкт пізнання через суб'єкта-людину, коли важливими постали соціально-індивідуальні чинники впливу на її розвиток, функціонування людини в мові і мови в людському суспільстві. Ось чому у мовознавстві актуальною залишається проблема взаємодії процесів мислення людини і мови, яка і визначає функціонально-когнітивну домінанту лінгвістичних досліджень.

Когнітивний підхід до мовних досліджень повністю відповідає сучасній лінгвістичній науковій парадигмі, зосереджуючи увагу на суб'єкті (мовці). Цей підхід створює можливості визначити й відокремити одну від одної структури збереження мовної й немовної інформації у загальній структурі пам'яті, розмежувати індивідуальні та системні характеристики мовної компетенції індивіда й пояснити конкретні прояви в мовленнєвих актах індивідуальних особливостей структур збереження позамовної інформації в пам'яті мовця зв'язком і залежністю вербальної форми їх текстового представлення від системи певної мови й культурологічних особливостей її використання в окремих актах комунікації. Тим самим когнітивний підхід до мовних досліджень характеризується не тільки новими настановчо-пізнавальними принципами, а й „*новою реальністю*” для відображення й пояснення картини світу [5: 82-83].

Цей підхід представляє науковий інтерес не тільки тому, що він широко й різнобічно охоплює мовні явища, але й тому, що він здатний проникнути в суть цих явищ і виявити їх „*зсередини*” з точки зору окремого індивіда, тобто враховуючи людський фактор у мові.

Останнім часом все більше лінгвістів (О.В. Кравченко [5], Є.С. Кубрякова[6-8], М.М. Положин [10-11], А.М. Шахнарович [13] та ін.) пов'язують вирішення різноманітних питань лінгвістичної теорії і практики з вивченням особливостей представлення знань у мові, а, отже, з когнітивною діяльністю людини, під якою мають на увазі „*схоплення*” і встановлення змісту. Це своєрідний процес прояву когнітивної значущості мовного вираження, його інформативності: зміст вираження вважається в такому разі об'єктом когнітивної діяльності та когнітивних настанов. Результати когнітивної діяльності можуть пов'язуватися з утворенням системи змістів (концептів), які стосуються інформації щодо актуального або можливого розташування у світі, тобто того, що індивід знає, припускає, думає і/або уявляє про об'єкти дійсності та можливі світи і що входить у концептуальну